

Βασίλης Παναγιωτόπουλος

Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

Εισαγωγικά

Με τη διατύπωση «οικονομικός χώρος των Ελλήνων» θέλουμε περισσότερο να παρακάμψουμε μια δυσκολία παρά να περιγράψουμε μια αντικειμενική πραγματικότητα. Η δυσκολία που πρέπει να παρακάμψουμε συνίσταται στη φτώχεια γενικώς των ποσοτικών στοιχείων για τη μελέτη της οικονομικής ζωής των Ελλήνων της Τουρκοκρατίας, και στην παντελή απουσία σειραϊκών στοιχείων για τη μελέτη με σύγχρονες τεχνικές ειδικότερων όψεων της οικονομίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Έτσι, θα προχωρήσουμε σε μια συνοπτική απογραφή και, μέσω αυτής, μια κάποια εμβάθυνση των συνθηκών της οικονομικής ζωής των Ελλήνων, σε συσχετισμό αλλά και αντιδιαστολή προς τις συνολικές συνθήκες οικονομικής ζωής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μελέτη λοιπόν του «οικονομικού χώρου» των Ελλήνων, αφού δεν μπορούμε να προχωρήσουμε συστηματικότερα προς τη διερεύνηση βασικότερων προβλημάτων όπως εκείνο π.χ. της συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Πράγματι, ο τρόπος και ο χρόνος της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια οικονομία είναι αποφασιστικός για την παραπέρα εξέλιξή της, ενώ η μελέτη και η κατανόησή τους αποτελούν βασικό καθήκον κάθε εθνικής επιστημονικής κοινότητας και ιδιαίτερα βεβαίως των κλάδων της ιστορίας και της πολιτικής οικονομίας.

Για την ελληνική περίπτωση, ειδικότερα η μελέτη του φαινομένου της κεφαλαιικής συσσώρευσης μοιάζει περισσότερο αναγκαία επειδή οι ιδιότροπες διαδικασίες συγκρότησης και εθνικής ολοκλήρωσης του Νέου Ελληνισμού, απαιτούν εξειδίκευση της προσέγγισής μας και τον οξύτερο δυνατό συνδυασμό θεωρητικών κατασκευών και μελέτης ιστορικών συμβάντων. Εννοώ πράγματι: «θεωρητικών κατασκευών» γιατί δεν πιστεύω να μπορεί να υποστηριχθεί σοβαρά ότι μπορούμε να προχωρήσουμε στην κατανόηση ενός τόσο περίπλοκου φαινομένου, χωρίς θεωρητικό εξοπλισμό. Και εννοώ επίσης: «ιστορικά συμβάντα», στην πιο απλή, στην πιο στοιχειώδη εκδοχή τους, επειδή πιστεύω επίσης

* Πρώτη δημοσίευση στο περιοδικό *Επιλογή*, (1993), σ. 379-389.

ότι η περίπτωση της ελληνικής οικονομίας συνιστά ένα μωσαϊκό συμπτώσεων που, ενώ δεν παύει να διαπερνάται από ορατά και αόρατα νήματα μιας οικονομικής αναγκαιότητας, απαιτεί μια όσο γίνεται περισσότερο λεπτομερειακή γνώση της πρώτης ύλης, των οικονομικών συμβάντων, καθώς επίσης και της εποχής και του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο αυτά πραγματοποιήθηκαν.

Θα αποπειραθώ να σκιαγραφήσω σύντομα τις ειδικές συνθήκες μέσα στις οποίες συγκροτήθηκε η ελληνική οικονομία και συνακόλουθα μέσα στις οποίες πραγματοποιήθηκε η συσσώρευση του κεφαλαίου, οι οποίες, πρέπει να το πούμε προκαταρκτικά, ταυτίζονται με εκείνες της συγκρότησης της σύγχρονης ελληνικής εθνότητας.

Η πρώτη παρατήρηση από την οποία πρέπει να ξεκινάει κάθε σχετικός προβληματισμός είναι το γεγονός ότι ο Νέος Ελληνισμός συγκροτήθηκε ή, για την ακρίβεια, άρχισε να συνειδητοποιείται και να παίρνει όλο και περισσότερο εθνοτική μορφή, αρκετά πρόωρα και ερήμην του χώρου που αποτέλεσε αργότερα τη σημερινή πατρίδα του, τη σύγχρονη δηλαδή Ελλάδα. Χωρίς να μπούμε στην αναχρονιστική για την εποχή μας διαπάλη του 19ου αιώνα ανάμεσα στον διαφωτισμό και τον ρομαντισμό για την ιστορική συνέχεια, ή στη μεταγενέστερη διαπάλη για τις απαρχές του Νέου Ελληνισμού, νομίζω ότι εύκολα μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι στο όψιμο Βυζάντιο (13ος αιώνας κ.εξ.) διακρίνουμε εμφανή στοιχεία και μηχανισμούς συγκρότησης της εθνοπολιτισμικής ομάδας του νεώτερου ελληνισμού όπως, λίγο-πολύ, τον εννοούμε σήμερα. Ωστόσο, στο ολο-ύστερο Βυζάντιο των εμφυλίων πολέμων, της διάσπασης και των Δεσποτάτων, σφυρηλατούνται τα βασικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά του Νέου Ελληνισμού, ενός κόσμου που αισθάνεται ότι το Βυζάντιο μπορεί σε λίγο να γίνει Οθωμανικό, κάτι που δεν θα είναι πια μια αλλαγή δυναστείας, αλλά η απαρχή μιας καινούργιας, με απροσδιόριστο ορίζοντα, εποχής.

Σ' αυτή τη νέα εποχή της θριαμβεύουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εντάθηκαν οι δεσμοί συνοχής του Νέου Ελληνισμού και, κάτι περισσότερο, έγιναν πολυεπίπεδα λειτουργικοί. Μπορεί να μοιάζει ιδεαλιστικό, αλλά ο ελληνισμός έγινε μια ιδέα συνεκτική για τον πονεμένο κόσμο της πρώτης διασποράς και μια ιδέα αντιστασιακή για τον καταπιεσμένο κόσμο της Οθωμανικής κυριαρχίας. Στη συνέχεια, όταν ο ελληνοχριστιανικός κόσμος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και εκείνος της διασποράς, αναζητούσαν μια εθνική ταυτότητα και συνε-

πώς μια εθνική εστία, που θα τους εξασφάλιζε, τόσο στο ευρωπαϊκό όσο και στο οθωμανικό περιβάλλον την πολιτισμική τους ακεραιότητα και την προσωπική τους ελευθερία, προωδήθηκαν προς την ελληνική εθνική συνείδηση και προς το σχέδιο του ελληνικού εθνικού κράτους. Σ' ένα κόσμο που άλλαζε, που σε ολόκληρη την Ευρώπη, Δυτική και Κεντρική, πραγματοποιούσε ένα μεγάλο όραμα κοινωνικής και πολιτικής απελευθέρωσης, ο ελληνικός κόσμος διεκδικούσε ένα νόμιμο δικαίωμα, την ελευθερία της οικονομικής του πράξης.

Στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ο ελληνοχριστιανικός κόσμος ζει σε μια ιδιόμορφη, σχεδόν σχιζοφρενική σχέση. Ενώ από το ένα μέρος διαθέτει μια αξιοπρόσεκτη σειρά από δεσμικές ελευθερίες –θρησκευτική λατρεία, παιδεία, μορφές αυτοδιοίκησης κ.λπ.– οι οποίες εύκολα θα μπορούσαν να οδηγήσουν και σε μορφές ελεύθερης οικονομικής δράσης, από το άλλο είναι υποχρεωμένος, δεσμευμένος, να μην υπερβαίνει το ρυθμό ανάπτυξης του κυριάρχου, δηλαδή του οθωμανικού κράτους και της ισλαμικής κοινωνίας.

Τόσο το οθωμανικό κράτος όσο και η ισλαμική κοινωνία, στο πλαίσιο της δικής τους εξω-οικονομικής λογικής, γνωρίζουν καλά ότι η οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων-χριστιανών περιέχει την υπέρβαση της συνθήκης υποταγής τους, και αυτό δεν μπορούσε να γίνει ούτε ανώδυνα, ούτε τυχαία αποδεκτό.

Έτσι μια ανωτέρα βία, η βία του εξωγενούς κράτους, επικάθεται με έναν ιδιαίτερος επαχθή τρόπο πάνω στο σώμα των Ελλήνων-οικονομικών υποκειμένων, που έρχεται να επιδεινώσει τους συνολικά δυσμενείς όρους ζωής που επικρατούν στον ευρύτερο χώρο της Βαλκανικής και της Ανατολικής Μεσογείου. Αυτή η έννοια του εξωγενούς κράτους δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητη διότι κρύβει μέσα της, αν όχι το ερμηνευτικό νήμα της οικονομικής καδυστέρησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο σύνολό της, σίγουρα όμως κάποιες κλωστές που μπορεί να βοηθήσουν στην καλύτερη κατανόηση αυτής της καδυστέρησης.

Η θρησκευτική διχοτομία

Η οθωμανική Αυτοκρατορία είναι πράγματι το μοναδικό κρατικό συγκρότημα στη νεώτερη Ευρώπη (ως τα τέλη ή, έστω, τα μέσα του 19ου αιώνα) που αποτελείται από δύο κοινωνικούς σχηματισμούς, δύο κοινωνίες διαστρωματωμένες μεν στο εσωτερικό τους, αλλά και διατε-

ταγμένες σε σχέση υποταγής μεταξύ τους, με κυρίαρχη την οθωμανική και υποτελή τη χριστιανική κοινωνία (στο βαθμό που μας αφορά: ελληνική).

Η πρώτη συνέπεια αυτού του τρόπου διάταξης των κοινωνικών δυνάμεων εμφανίζεται πάνω στην αντίστοιχη οικονομική δομή και οργάνωση της Αυτοκρατορίας. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρείται το φαινόμενο του καταμερισμού της εργασίας με εθνολογικά κριτήρια, κάτι που οδηγεί χονδρικώς στο σχήμα: αγροτικός χώρος-αγροτικό προϊόν = Χριστιανοί, πόλεις-βιοτεχνικό προϊόν = Οθωμανοί. Το σχήμα αυτό παραμένει λειτουργικό ως τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα παρά το γεγονός ότι η πόλη της πρώτης μεταβυζαντινής περιόδου, αρχικώς οθωμανική, «αλώνεται» από την συνεχώς αυξανόμενη διείσδυση ελληνοχριστιανικού στοιχείου, ενώ παράλληλα η ύπαιθρος, στην ευρύτερη βαλκανική της έκταση, «προικίζεται» με μουσουλμάνους αγρότες όχι βεβαίως μέσω της μετανάστευσης των Οθωμανών Τούρκων της Μικράς Ασίας αλλά μέσω του εξισλαμισμού γηγενών αγροτικών πληθυσμών.

Ποιο μπορεί να είναι το βαθύτερο νόημα αυτής της διχοτομίας για την οικονομική και κοινωνική ιστορία των Ελλήνων; Μέσω αυτής φθάνουμε νομίζω σε μια άλλη διχοτομία που έχει, πέρα από πολύ σοβαρές πολιτιστικές διαστάσεις, και μία άκρως σημαντική οικονομική διάσταση, την εξής:

Η διχοτομία πόλης-υπαιθρου, που σε ολόκληρη τη Δυτική Ευρώπη υπήρξε το δίπολο πάνω στο οποίο αποκρυσταλλώθηκαν όλες οι οικονομικές διεργασίες των νέων χρόνων και της καπιταλιστικής ανάπτυξης, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έχει επενδυθεί με θρησκευτικο-πολιτισμικό ένδυμα, που περιπλέκει τις οικονομικές λειτουργίες και ακυρώνει τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της πόλης απέναντι στην ύπαιθρο, όπως τα γνωρίζουμε από την Δυτικοευρωπαϊκή εμπειρία.

Στο οθωμανικό σχήμα, η πόλη είναι ο τόπος της διοίκησης και της εξουσίας και όχι ο τόπος της παραγωγής και της καινοτομίας. Η πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σαν θρησκευτικό, στρατιωτικό και διοικητικό κέντρο είναι ένας μηχανισμός επιτήρησης του μοναδικού παραγωγικού χώρου, της χριστιανικής υπαιθρου. Η χριστιανική ύπαιθρος παράγει και η οθωμανική πόλη καταναλώνει, χωρίς να επιστρέφει τα τροφεία, έστω και έμμεσα, με τη διαμόρφωση ενός πολιτισμού (ομοιογενούς προς την ύπαιθρο) ο οποίος θα λειτουργούσε ανακουφιστικά

έως αναπτυξιακά πάνω σ' αυτή. Έχω μιλήσει με άλλη ευκαιρία για τη σημασία και τις συνέπειες της παρουσίας του στρατιωτικο-διοικητικού κατεστημένου στην οθωμανική πόλη. Θα περιοριστώ εδώ σε μια πολύ σύντομη διατύπωση: Η πόλη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν έχει οικονομική ζωή με την έννοια που την γνωρίζουμε στη Δυτική Ευρώπη την ίδια εποχή και στη δική μας εθνική περιοχή στα χρόνια της κρατικής συγκρότησης του Νέου Ελληνισμού. Στην οθωμανική πόλη παράγονται προϊόντα πολυτελείας, υψηλής συνήθως καλλιτεχνικής αξίας, αλλά όχι εργαλεία και μηχανές που θα μπορούσαν να ανεβάσουν την παραγωγικότητα της αγροτικής εργασίας ή να αναπτύξουν μια παραγωγική αστική βιοτεχνία. Μια βιοτεχνία που θα δούλευε για την αγορά δημιουργώντας έτσι ένα σύστημα προσφοράς και ζήτησης που θα μπορούσε να βάλει σε κίνηση την παραγωγική διαδικασία της χώρας.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες μακροχρόνιας οικονομικής καθυστέρησης του δικτύου των πόλεων, ποια περιθώρια οικονομικής ανάπτυξης απομένουν για την υποταγμένη ελληνική εθνότητα; Μια σύντομη απογραφή των οικονομικών πεδίων μπορεί να δώσει μια πρώτη απάντηση, έστω και αν στο βάθος θα παραμένει αναλλοίωτη η γνωστή σε όλους εικόνα μιας πενιχρής ποσοτικά και ποιοτικά οικονομίας.

Ο κόσμος της υπαίθρου

Σύμφωνα με την προηγούμενη, οπωσδήποτε σχηματική, διάκριση του οικονομικού χώρου σε οθωμανική πόλη και χριστιανική υπαίθρο πρέπει να εντάξουμε στην τελευταία τρία κυρίως πεδία τα οποία όχι μόνον στάθηκαν οι βασικές και σχεδόν αποκλειστικές δραστηριότητες των κατακτημένων αλλά και στην ανέλιξη των αιώνων της οθωμανικής στασιμότητας, αναπτύχθηκαν δυναμικότερα από άλλα οικονομικά πεδία, όπως τη βιοτεχνία της πόλης π.χ., που ήλεγχαν οι κυρίαρχοι οθωμανοί: α) η αγροτική παραγωγή β) η ημινομαδική κτηνοτροφία γ) η βιοτεχνία του ορεινού χωριού και η ναυτιλία του άγονου νησιού. Οι δύο τελευταίες δραστηριότητες, βιοτεχνία και ναυτιλία, παρά την φαινομενικά εξωαγροτική τους υπόσταση, αποτελούν συμπληρωματικές οικονομικές δραστηριότητες οργανικά δεμένες με τον κόσμο της υπαίθρου και ως εκ τούτου έχουν τη θέση τους στον αντίστοιχο οικονομικό χώρο. Πράγματι, χρειάστηκε να προχωρήσει κατά πολλές δεκαετίες ο 19ος αιώνας, για να εμφανισθούν μέσα στις συνθήκες του ελεύθερου

αστικο-δημοκρατικού Ελληνικού κράτους, οι ίδιες αυτές δραστηριότητες με καινούργια μορφή και λειτουργία. Εμφανίζονται πράγματι η εργοστασιακή βιομηχανία και η ατμοκίνητη εμπορική ναυτιλία ανώτερου τεχνολογικού επιπέδου και οι δύο, που ωθούντο προς τη γρήγορη επιβεβαίωση του ολοσχερώς καπιταλιστικού χαρακτήρα τους.

Η αγροτική παραγωγή

Η αγροτική παραγωγή είναι ο κατ' εξοχήν χώρος οικονομικής δράσης του χριστιανικού ελληνικού στοιχείου. Ολόκληρο το οικονομικό οικοδόμημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στηρίζεται σ' αυτήν. Ο συντριπτικός όγκος των κρατικών προσόδων προέρχεται από τη φορολογία του αγρότη-ραγιά, τόσο στην αφετηρία της παραγωγής, στο χωριό-οθωμανικό τιμάριο, όσο και στην μετέπειτα διαδρομή του αγροτικού προϊόντος όταν ένα τμήμα του έφθανε στην εσωτερική και ενίοτε στη διεθνή αγορά.

Βασική θέση στην αγροτική παραγωγή κατέχουν τα δημητριακά τα οποία όμως παράγονται σε ποσότητες που δεν μπορούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες διατροφής της αγροτικής οικογένειας και να ανταποκριθούν στις πολλαπλές υποχρεώσεις της απέναντι στην οθωμανική εξουσία και τις άλλες παράλληλες κοινοτικές εξουσίες που συνυπάρχουν στο κρατικό οργανωτικό σχήμα της εποχής (Ορθόδοξη Εκκλησία, φορολογική κοινότητα του χωριού και άλλες).

Αντίθετα όμως προς τα δημητριακά και ξεκινώντας έτσι, για παράδειγμα, από τις ελιές και τα σύκα της Μεσσηνίας, τη σταφίδα του Αιγίου και το μέλι της Αττικής ή τον κρόκο της Κοζάνης, η αγροτική παραγωγή βοηθούσης της γεωγραφίας και του κλίματος, παρουσιάζει μια διαφοροποίηση η οποία συμβάλλει ασφαλώς στον προσπορισμό κάποιου διαφοροποιημένου εισοδήματος στην οικογένεια του παραγωγού, αλλά και στη δημιουργία μιας μικρής έστω αγοράς εμπορευσιμων (στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό) αγροτικών προϊόντων. Αυτό βοηθάει τον άμεσο παραγωγό να εκπληρώσει τις σε χρήμα φορολογικές υποχρεώσεις του αλλά και συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας έστω και μερικώς εκχρηματισμένης οικονομίας, η σημασία της οποίας είναι προφανής για τους αναγνώστες αυτού του κειμένου. Συνοπτικά λοιπόν μπορούμε να πούμε ότι δίπλα στα δημητριακά, μια μεγάλη σειρά, σε όγκο και σημασία, αγροτικών προϊόντων φαίνεται να απασχολεί την αγροτική οικογένεια, τα οποία προφανώς αποτελούν την δικλείδα

ασφαλείας για τη διατροφή και τη διάσωση του αγροτικού κόσμου.

Σ' αυτού του είδους την οικονομική παραγωγή και οργάνωση, τα περιθώρια επιχειρηματικής παρέμβασης είναι από ανύπαρκτα έως στενότερα περιορισμένα. Σε ποιο σημείο της οικονομικής διαδικασίας θα μπορούσε να παρέμβει ο υποτιθέμενος Έλληνας επιχειρηματίας ώστε να προκύψουν κέρδη που με τη σειρά τους θα μπορούσαν να μετατραπούν σε κεφάλαιο; Ο μεγαλύτερος όγκος των αγροτικών προϊόντων απορροφάται από την αυτοκατανάλωση και την τοπική κατανάλωση ενώ το μικρότερο τμήμα που εμπορευματοποιείται, κυρίως στην όψιμη τουρκοκρατία, διακινείται μέσω των εκπροσώπων του οθωμανικού εξουσιαστικού μηχανισμού, ο οποίος προσπαθεί να ενσωματώσει το εμπορικό κέρδος και τον επιχειρηματικό κίνδυνο για να μεγιστοποιήσει τα οικονομικά οφέλη της επιχείρησής του. Πράγματι αυτοί οι εκπρόσωποι του οθωμανικού κρατικο-στρατιωτικού κατεστημένου, Πασάδες, Αγάδες, Βοεβόδες κ.ά., προβαίνουν σε σοβαρές οικονομικές πράξεις όπως π.χ. η πώληση δημητριακών, προϊόντων της δεκάτης, χωρίς τη διαμεσολάβηση τοπικών εμπόρων, με αποτέλεσμα το πραγματικά εμπορεύσιμο τμήμα της τοπικής αγροτικής παραγωγής να διαφεύγει από τον οικονομικό χώρο του Έλληνα εμπόρου.

Οι οθωμανοί κρατικοί λειτουργοί μέσω του συστήματος της αγοραπωλησίας των αξιωμάτων και των εισοδημάτων που τα συνοδεύουν, είναι εμπλεγμένοι σε μια οικονομική εκμεταλλευτική διαδικασία άσχετη προς το διοικητικό τους έργο, όπου είναι υποχρεωμένοι να μεγιστοποιήσουν τα οικονομικά οφέλη της «επιχείρησής» τους, κάτι που θα τους επιτρέψει στη συνέχεια να τη διατηρήσουν και ίσως να την διευρύνουν μέσω της προαγωγής, δηλαδή της απόκτησης ανώτερου και, συνεπώς, αποδοτικότερου διοικητικού αξιώματος. Εύκολα όμως καταλαβαίνει κανείς ότι αυτή η διαδικασία άμεσης διαπραγματεύσεως από τους κρατικούς αξιωματούχους του αγροτικού υπερπροϊόντος, αφαιρεί από την τοπική αγορά ένα σοβαρό αντικείμενο εργασίας και την κρατά σε σταθερή κατάσταση ατροφίας.

Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες η δημιουργία αυτόνομου οικονομικού χώρου στον τομέα της αγροτικής παραγωγής της οθωμανικής οικονομίας, συναντά ανυπέρβλητα εμπόδια, τα οποία άλλωστε δεν υπερπηδήθηκαν ποτέ, παρά το γεγονός ότι μέσα στην ποικιλία των περιπτώσεων της ευρύτερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μερικές φορές παρακάμφθηκαν. Αυτό έδωσε την εντύπωση ότι στα χρόνια και τους

τόπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δημιουργήθηκε μια δυναμική τάξη Ελλήνων εμπόρων που αυτή και μόνη, με τις οικονομικο-κοινωνικές λειτουργίες και παρεμβάσεις της, υπήρξε ο πόλος συσπείρωσης και ανασυγκρότησης του Νέου Ελληνισμού, κάτι που δεν αντιστοιχεί, νομίζω, στην οικονομική πραγματικότητα της εποχής και απαιτεί νέες μελέτες και ίσως σοβαρή αναθεώρηση.

Το εμπόριο των Ελλήνων ασφαλώς αποτελεί μια οικονομική πραγματικότητα, δεν μπορούσε όμως, από μόνο του, να ξεπεράσει τα όρια συμπληρωματικότητας που του επέβαλε η οθωμανική οικονομία στο σύνολό της, και να λειτουργήσει ανατρεπτικά στο επίπεδο της δημόσιας και ιδιωτικής οικονομικής τάξης πραγμάτων.

Η ημινομαδική κτηνοτροφία

Αντίθετα προς ότι συμβαίνει στο χώρο της γεωργίας όπου έχει εγκαθιδρυθεί ένα αυστηρό σύστημα σχέσεων των ανθρώπων, της γης και της εξουσίας, ο χώρος της κτηνοτροφίας παρουσιάζει μια ελαστικότερη οικονομική και θεσμική οργάνωση που του δίνει κάποια περιθώρια ανάπτυξης, όχι εντελώς αμελητέα.

Όταν μιλούμε για κτηνοτροφία δεν εννοούμε βεβαίως την οικόσιτη κτηνοτροφία αυτοκαταναλωτικού χαρακτήρα της αγροτικής οικογένειας η οποία δεν μπορεί να ξεπεράσει τα οικονομικά όρια της αρχαϊκής αγροτικής εκμετάλλευσης. Αυτή η ενασχόληση μπορεί να δίνει στην αγροτική οικογένεια ένα μικρό εισόδημα ανακούφισης, δεν μπορεί όμως να αποτελέσει εργαλείο υπέρβασης της δοσμένης οικονομικο-κοινωνικής οργάνωσης, επειδή μια τέτοια υπέρβαση θα αποτελούσε ανατροπή της ισορροπίας φτώχειας και υποταγής στον αγροτικό χώρο και θα προκαλούσε τα ζηλόφθονα βλέμματα των ληστών και της εξουσίας. Από στενότερα οικονομική άποψη θα λέγαμε ότι η ανάπτυξη της οικόσιτης κτηνοτροφίας σε ανώτερα ποσοτικά μεγέθη, απαιτούσε δυσανάλογα μεγαλύτερη αύξηση των εξόδων διαχείρισης και ασφάλειας, κάτι που έκανε οριακά αντιοικονομική μια τέτοια απασχόληση.

Με την ημινομαδική κτηνοτροφία τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Χωρίς να προχωρήσουμε σε μια βαθύτερη εξέταση του χαρακτήρα της βαλκανικής, και συνεπώς και της ελληνικής κτηνοτροφίας σε σχέση με την κτηνοτροφία άλλων γεωγραφικών ενοτήτων του ευρύτερου Μεσογειακού μας περιγύρου, μπορούμε να σταθούμε σε μερικές όψεις της

που εντάσσονται στον προβληματισμό του παρόντος άρθρου. Σε αντίθεση με την νομαδική, η ημινομαδική κτηνοτροφία του ελληνικού χώρου είναι η κτηνοτροφία των εντοπισμένων δρομολογίων της εποχιακής διαδοχής (χειμώνας-πεδιάδα, καλοκαίρι-βουνό), στηρίζεται στην σχετικώς ολιγοδάπανη εκτροφή των κοπαδιών στο φυσικό περιβάλλον και την ασκούν ειδικευμένες εθνοπολιτισμικές ομάδες (ελληνότροποι Βλάχοι, ελληνόφωνοι Σαρακατσάνοι κ.λπ.), οι οποίες μέσω μιας ιδιότυπης στρατιωτικο-κτηνοτροφικής οργάνωσης, ασκούσαν αυτομάτως λειτουργίες άμυνας και ασφάλειας των κοπαδιών τους. Ο όρος «Τσελιγκάτο», γνωστός από τις παλαιότερες λαογραφικές και τις μεταγενέστερες ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, μπορεί να αποδώσει, εν μέρει τουλάχιστον, το φαινόμενο που θέλουμε να περιγράψουμε εδώ και η μελέτη του οποίου πάντως παραμένει ένα βασικό ζητούμενο της ελληνικής οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας.

Ποια είναι όμως αυτά τα στοιχεία ελαστικότητας της κτηνοτροφίας στα οποία αναφερθήκαμε παραπάνω; Μια πρόχειρη καταγραφή τους θα ήταν η ακόλουθη.

Η βία. Ο κόσμος της κτηνοτροφίας είναι ένας κόσμος βίαιος και ένοπλος που κινείται σε μια ευρύτατη εδαφική ενδοχώρα, ουσιαστικά ορεινή και δύσβατη, κάτι που τον κάνει υπολογίσιμο αντίδικο της εξουσίας και της ληστείας.

Η απόκρυψη. Οι απογραφικές και εκτελεστικές δυνατότητες της οθωμανικής εξουσίας απέναντι στον κτηνοτροφικό πλούτο είναι περιορισμένες. Υπάρχουν βεβαίως σταθεροί μηχανισμοί φορολόγησης της κτηνοτροφικής δραστηριότητας αλλά τα περιθώρια απόκρυψης και διαφυγής φαίνεται να είναι σοβαρά, κάτι που επιτρέπει τη συγκρότηση ενός πλούτου στα χέρια των ανώτερων στρωμάτων του κτηνοτροφικού κόσμου που στο πλαίσιο της αδιαφοροποίητης και υποταγμένης χριστιανικής κοινωνίας, αποτελεί σοβαρό οικονομικό πλεονέκτημα.

Η εμπορευσιμότητα. Τα προϊόντα της κτηνοτροφίας, του κρέατος συμπεριλαμβανομένου το οποίο φθάνει με τη μορφή ζωντανού ζώου στον τόπο της κατανάλωσης, είναι επιδεκτικά αποθήκευσης και επεξεργασίας (μαλλί, γάλα-βούτυρο-τυρί, δέρματα) και αποτελούν πρώτες ύλες οι οποίες και με την ελαχίστη δυνατή επεξεργασία μπορεί να βάλουν σε ενέργεια μια εμπορική και βιοτεχνική διαδικασία η οποία θα μπορούσε να συγκριθεί με το γνωστό από την ευρωπαϊκή εμπειρία φαινόμενο της πρωτο-εκβιομηχάνισης.

Η χωροταξία. Ο ειδικός τρόπος κατοίκησης του ορεινού κτηνοτροφικού χώρου παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο χωροταξικό ενδιαφέρον. Η χαμηλή οικιστική πυκνότητα, μια και η κτηνοτροφία πραγματοποιείται σε εκτεταμένες ακαλλιέργητες εκτάσεις από σχετικά ολιγάριθμο πληθυσμό, συνδυάζεται με ένα ιδιότυπο φαινόμενο αστικής συγκέντρωσης με την εμφάνιση ενός τύπου ορεινής πόλης («πόλης της υπαίθρου» όπως εύστοχα αποκλήθηκε ήδη) όπου εμφανίστηκαν αξιόλογα στοιχεία διαφοροποίησης και ανάπτυξης τα οποία δεν μπορούμε να κατανοήσουμε έξω από το κτηνοτροφικό υπόβαθρο της οικονομίας τους. Η Μοσχόπολη, το Συρράκο, οι Καλαρίτες, το Μέτσοβο, για να περιοριστούμε σε μερικά προφανή παραδείγματα, το μαρτυρούν.

Η μετανάστευση. Αυτού του τύπου η οικιστική οργάνωση έχω την εντύπωση ότι αποτελούσε το άριστο πρότυπο διαχείρισης του δημογραφικού πλούτου της ανθρωπίνης ομάδας γιατί, μέσω αυτού, επιτυγχανόταν ο καλύτερος έλεγχος της μεταναστευτικής πρακτικής αφού τα μέλη της ομάδας είχαν ένα ελάχιστο επίπεδο βιοτεχνικών γνώσεων και δεξιοτήτων το οποίο τους επέτρεπε να μεταναστεύουν στις πόλεις και όχι στην ύπαιθρο (στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ή έξω απ' αυτήν στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη) και να επωφελούνται των πλεονεκτημάτων που το μέγεθος της ημιαστικής έστω ιδιαίτερης πατρίδας, τους προσπόριζε (εύρος δικτύου σχέσεων κ.λπ.).

Έμποροι ή τεχνίτες, τα παιδιά της μετανάστευσης από τον κτηνοτροφικό οικισμό, έχουν μια προετοιμασία που τους επιτρέπει να επιβιώσουν επιτυχέστερα στον αστικό χώρο της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης, της Βιέννης ή της Ιταλικής Μεσοήνης.

Δεν είναι βέβαια τυχαίο το γεγονός ότι ο ανθηρός επιχειρηματικός κόσμος της ελληνικής διασποράς –κυρίως εκείνος της Αυστριακής επικράτειας και της Ιταλικής χερσονήσου– προέρχεται στη μεγάλη πλειοψηφία του από το χώρο της αλπικής κτηνοτροφίας, τους οικισμούς δηλαδή του συγκροτήματος της Πίνδου υπό την ευρύτατη γεωγραφική εκδοχή του, καθώς επίσης δεν είναι τυχαία και η πρωιμότητα του μεταναστευτικού κινήματος των ορεινών πληθυσμών. Πράγματι, τα πρώτα σημάδια αυτής της διασποράς τα συναντάμε πολύ νωρίς τον 17ο αιώνα και εντονότερα βέβαια από τις αρχές του 18ου αιώνα, μια εποχή δηλαδή που δεν έχει αρχίσει ακόμη η δημογραφική ανάκαμψη των βαλκανικών και ειδικότερα, των ελληνικών πληθυσμών. Ως εκ τούτου αυτή η πρώιμη μετανάστευση δεν πρέπει να συσχετισθεί με το φαινόμενο που

εμφανίζεται με κάποια συχνότητα τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, της εκπομπής πληθυσμικών περισσευμάτων (με τη σχετική δημογραφική σημασία του όρου πάντοτε), αλλά είναι νομίζω συνδεδεμένη με συγκεκριμένες και ειδικές οικονομικές και δημογραφικές λειτουργίες του κτηνοτροφικού χώρου. Πράγματι ενώ το αγροτικό προϊόν εξαγόμενο στην εσωτερική ή τη διεθνή αγορά δεν μπορούσε να παρασύρει προς αυτήν και ανθρώπινες δυνάμεις, αφού στην πραγματικότητα δεν διεκινείτο μέσα από τους μηχανισμούς του ελληνικού εμπορίου, το αντίθετο ακριβώς συνέβαινε με το κτηνοτροφικό προϊόν. Αυτό, μικρότερου όγκου και μεγαλύτερης αξίας, δεν ήταν ποτέ αντικείμενο συγκέντρωσης από τους εκπροσώπους της οθωμανικής εξουσίας. Από νωρίς μάλιστα έγινε αντικείμενο εμπορίου στα χέρια των Ελλήνων οι οποίοι ασχολήθηκαν αρχικά με την ευκαιριακή εξαγωγή και κατόπιν εγκαταστάθηκαν σταθερά στις πόλεις της Δυτικής Ευρώπης και συστηματοποίησαν τη διακίνησή του. Τα δέρματα, το τυρί, τα μάλλινα υφάσματα (μερικές φορές μάλιστα έτοιμα για χρήση όπως οι κάπες), εξαγόμενα, παρέσυραν μαζί τους και ανθρώπους και δημιούργησαν εμπορικά προγεφυρώματα τα οποία έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη δημιουργία του φαινομένου που μας ενδιαφέρει εδώ του οικονομικού δηλαδή χώρου των Ελλήνων.

Από το ευρύτατο φάσμα των θεμάτων που θα μπορούσε να αναφέρει κανείς για να διευρύνει τη βασική εικόνα της οικονομικής λειτουργίας του κόσμου της κτηνοτροφίας είναι και οι χερσαίες μεταφορές. Παρ' όλο που θα μιλήσουμε και πιο κάτω για τις μεταφορές γενικότερα, μιλώντας εδώ για την κτηνοτροφία δεν μπορούμε να μη αναφερθούμε στο φαινόμενο των πολυάριθμων караβανιών ζώων που στα χέρια Χριστιανών αγωγιατών διασχίζουν τη Βαλκανική και φθάνουν ως την Κεντρική Ευρώπη και τη Ρουμανία. Η δραστηριότητα αυτή είναι άμεσα συνδεδεμένη με τον κόσμο της ημινομαδικής κτηνοτροφίας γιατί η παραγωγή και διακίνηση τόσο μεγάλου αριθμού ζώων ξεπερνά τα όρια της οικόσιτης κτηνοτροφίας και γιατί ακόμη, η ασφάλεια των караβανιών αντιστοιχεί απολύτως στις στρατιωτικές και τεχνικές ικανότητες των κτηνοτροφικών πληθυσμών. Η σημασία των караβανιών για τις επικοινωνίες του ορεινού χώρου και την πραγματοποίηση, μέσω αυτών, εξαγωγικών εισοδημάτων, είναι προφανής αλλά και πάλι νομίζω ότι είμαστε σε ένα χώρο ισορροπιών, στον οποίο

δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν σοβαρά κέρδη που θα δημιουργούσαν ανατρεπτικές καταστάσεις στο οικονομικό πεδίο.

Στο σημείο αυτό όμως έχει τη θέση της η εξέταση της σημασίας που είχε για την οικονομική ανάπτυξη του κόσμου της κτηνοτροφίας, η επί τόπου δημιουργία βιοτεχνικής δραστηριότητας με βάση τις κτηνοτροφικές πρώτες ύλες, π.χ. επεξεργασία μαλλιού, ύφανση κ.λπ. Δεν προτιδέμαι όμως να το κάνω παρά ακροδιγώς στην επόμενη ενότητα, γιατί εδώ θέλω να εξαρδεί απλώς η θεμελιώδης απόκλιση της κτηνοτροφίας από τη γεωργία και να γίνουν ορατές οι ιδιομορφίες που εγκλείονται μέσα στα δύο αυτά οικονομικά υποσυστήματα, ιδιομορφίες μέσα από τις οποίες εκφράζονται βαθύτατα ριζωμένες νοοτροπίες με απροσδόκητες καμιά φορά συνέπειες. Πιστεύω πράγματι ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία, κράτος γαζήδων (πολεμιστών), φέρει μέσα στο βασικό πολιτισμικό της εξοπλισμό την έννοια της εδαφικής κατάκτησης, η οποία κατανοείται από τους φορείς της εξουσίας ως πράξη κατοχής του παραγωγικού αγροτικού χώρου, των αγρών και των καλλιεργητών τους. Αντίθετα ο χώρος της κτηνοτροφίας, συγγενικός κάπως προς την κατακτητική ιδεολογία και τον κόσμο των γαζήδων, θεωρείται, και είναι, δευτερεύων από γεωπολιτική και οικονομική άποψη και αντιμετωπίζεται με ρυθμίσεις και ανοχές από εκείνες που ε γνώριζε να εφαρμόζει η Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η βιοτεχνία και η ναυτιλία ως συμπληρωματικές οικονομικές δραστηριότητες

Η βιοτεχνία της υπαίδρου. Τα λίγα λόγια της προηγουμένης παραγράφου για την παρουσία μιας βιοτεχνίας στο χώρο της μείζονος κτηνοτροφίας άμεσα συνδεδεμένης με τις συνθήκες του περιβάλλοντος και την ύπαρξη ορισμένων πρώτων υλών (κτηνοτροφικών), δεν καλύπτει εντελώς το γενικότερο φαινόμενο της βιοτεχνίας της υπαίδρου, η οποία, όπως θα δούμε στη συνέχεια χαρακτηρίζεται από μία ευρύτατη ποικιλομορφία προελεύσεως, προϋποθέσεων και επιτευγμάτων.

Κρατώντας πάντα ως βασική υπόθεση εργασίας την αντιπαράθεση οθωμανικής πόλης-χριστιανικής υπαίδρου, θα εξετάσουμε παρακάτω τις συνέπειες αυτής της αντιπαράθεσης πάνω στην οικονομική ζωή των χριστιανικών πληθυσμών, και από την άποψη της δικής μας εθνικής ιστορίας: των ελληνικών πληθυσμών. Στο πνεύμα αυτού του μελε-

τήματος, οι ακόλουθες παράμετροι φαίνεται να συμμετέχουν ενεργά στη δημιουργία και λειτουργία του φαινομένου της βιοτεχνίας της υπαίδρου.

Γεωγραφική κινητικότητα. Όρος με τον οποίο περιγράφονται συλλήβδην όλες οι μορφές της μετακίνησης των ανθρώπων μέσα στο στενό ή τον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο, η γεωγραφική κινητικότητα είναι μια παράμετρος της δημογραφικής συμπεριφοράς των πληθυσμών με έντονη την κοινωνική διάσταση, αντίθετα προς άλλες δημογραφικές παραμέτρους όπου κυριαρχεί η βιολογική διάσταση της ανθρώπινης ζωής (σύλληψη, γέννηση, θάνατος).

Η οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη των νεωτέρων χρόνων στη Κεντρική και Δυτική Ευρώπη αν δεν στηρίχθηκε εντελώς αιτιακά στη μετανάστευση προσώπων και ανθρώπινων ομάδων, δεν μπορεί ωστόσο να γίνει κατανοητή έξω απ' αυτήν. Με τη σταδιακή απελευθέρωση από τις φεουδαλικές δεσμεύσεις, άρχισαν να κυκλοφορούν ελεύθερα περισσότεροι άνθρωποι που μετέφεραν στους τόπους της νέας τους κατοικίας κάτι από τις τεχνικές κατακτήσεις της μικρότερης πατρίδας τους, κάποιες πρακτικές λύσεις που είχαν δοκιμαστεί στον τόπο τους κ.λπ. Την πρώτη αυτή φάση διαδέχθηκε μια έντονη δημογραφική κινητικότητα που χαρακτηρίζεται από μαζικές μετακινήσεις θρησκευτικών ομάδων (Εβραίοι από την Ισπανία, Προτεστάντες από τη Γαλλία κ.λπ.), λίγο αργότερα από την κλασική αγροτική έξοδο των Αγγλικών περιφράξεων και στη συνέχεια, στον 18ο αιώνα, από τις εποχιακές μεταναστεύσεις εργατών. Αυτοί οι τελευταίοι, αναζητούσαν ένα συμπληρωματικό εισόδημα και παρέμεναν ευκαιριακά, και μόνο για έναν ορισμένο χρόνο, έξω από τους τόπους της μόνιμης κατοικίας τους.

Αυτή η μηχανική της γεωγραφικής κινητικότητας είχε όμως μια ανελαστική προϋπόθεση: την άνιση ανάπτυξη μέσα στο χώρο της οικονομίας και της δημογραφίας. Πράγματι, αντίθετα προς παλαιότερες αντιλήψεις που έβλεπαν μια αιτιακή σχέση οικονομίας και δημογραφίας, χωρίς βέβαια να μπορούν να προσδιορίσουν επαρκώς την προτεραιότητα της κάθε μιας, η πρόσφατη ιστορική έρευνα αποδέχεται την παρουσία ενός διπλού σχήματος ανεξάρτητης ανάπτυξης, αφενός της οικονομίας με επίκεντρο την πόλη (στην ιστορική της διάσταση μεγέδους που δεν πρέπει να συγχέεται με τον γιγαντισμό των σημερινών πολεοδομικών συγκροτημάτων) και αφετέρου της δημογραφίας, με επίκεντρο την ύπαιδρο. Ας θυμηθούμε την εικόνα της πόλης που

καταβροχθίζει τους ανθρώπους της, εικόνα που έχει γίνει κοινός τόπος στην οικονομική και κοινωνική ιστορία ολόκληρου του 19ου αιώνα.

Για να λειτουργήσει όμως αυτός ο μηχανισμός της τροφοδοσίας της πόλης με εργατικό δυναμικό, έπρεπε η εν λόγω πόλη να έχει μεγαλύτερη παραγωγικότητα από την ύπαιθρο, να έχει δε και την ανάλογη δεκτικότητα, να μπορεί δηλαδή να απασχολήσει παραγωγικά όσους κατέφευγαν σ' αυτή και να παρέχει την αναγκαία ασφάλεια στους κατοίκους και στους φιλοξενούμενους της.

Δυστυχώς, για την δική μας περίπτωση, όλοι αυτοί οι όροι δεν μπορούσαν να ικανοποιηθούν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η οθωμανική πόλη δεν είναι μόνον η καδέδρα της εξουσίας, είναι και ο τόπος κατοικίας των μουσουλμανικών εξωαγροτικών πληθυσμών που αποτελούν το βασικό κορμό του οθωμανικού πληθυσμού της Αυτοκρατορίας. Κλήρος και δικαστικοί λειτουργοί, φιλανθρωπικά ιδρύματα, διοικητικές και αστυνομικές λειτουργίες, στρατιωτικά και παραστρατιωτικά σώματα, θιοτέχνες, παρασιτικοί τοκογλύφοι και μισθωτές προσόδων, είναι ένας κόσμος συμπαγής που κάνει την πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ένα κάστρο οθωμανικής αντίστασης που δεν θα αλωθεί εύκολα από τους ειρηνικούς πολιορκητές της, τους χριστιανούς της υπαίθρου. Αυτούς, που στην διαδικασία μιας οιονεί αγροτικής εξόδου, θα μπορούσαν να τροφοδοτήσουν την πόλη με εργατική δύναμη κάτι που δεν μπορούσε εύκολα να πραγματοποιηθεί, αφού μια τέτοια εξέλιξη θα προκαλούσε σοβαρές αλλοιώσεις με απροσδόκητες συνέπειες για τον εθνο-θρησκευτικό χαρακτήρα της οθωμανικής πόλης.

Αυτό όμως που δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί ευθέως ως κλασικό σχήμα αγροτικής εξόδου, πραγματοποιήθηκε εν μέρει με ιδιότυπες μορφές που απάντησαν σε ανάγκες της εποχής και των ανθρώπων και που, πάντοτε από την άποψη της συγκρότησης του οικονομικού χώρου των Ελλήνων, οδήγησαν σε ορισμένου τύπου ανάπτυξη της οποίας όμως ταυτόχρονα προσδιόρισαν τα ποσοτικά και ποιοτικά όρια.

Με δεδομένη την παρουσία μιας δημογραφικής ανάκαμψης που μπορεί να ανιχνευθεί από τις αρχές του 18ου αιώνα, αλλά σταθεροποιείται κάπου στα μισά του ίδιου αιώνα, στο σύνολο του ορεινού χώρου και όχι μόνον σ' εκείνον της ημινομαδικής κτηνοτροφίας στον οποίο αναφερθήκαμε ήδη, εμφανίζεται ένα πληθυσμιακό περίσσειμα το οποίο δεν μπορεί να διατραφεί από την παραδοσιακή αγροτική εκμετάλλευση του βουνού και ωθείται προς τις ακόλουθες διεξόδους:

α) Επέκταση των καλλιεργειών με δημιουργία νέων χωριών, εκχερσώσεις, μικρά υδραυλικά έργα κ.λπ. (σε περιορισμένη πάντως γεωγραφική κλίμακα).

β) Μετανάστευση σε σχετικά μακρές αποστάσεις –Ιταλία, Κεντρική Ευρώπη, Παραδουνάβιες Ηγεμονίες– όπου οι μετανάστες ασχολούνται κυρίως με αστικές δραστηριότητες: εμπόριο, βιοτεχνία, κ.λπ.

γ) Ειδίκευση και ενασχόληση με βιοτεχνικά παραγωγικά έργα στο στενότερο τόπο καταγωγής και κατοικίας αρχικώς, σε μια ευρύτερη περιφέρεια ακολούθως. Έτσι εμφανίζεται το φαινόμενο των μονοτεχνικών χωριών που ειδικεύονται στην παραγωγή ενός μόνο προϊόντος ή την προσφορά μιας μόνο υπηρεσίας. Αυτή η δραστηριότητα πήρε διπλή μορφή: α) τη μορφή της περιφερόμενης ομάδας που εργάζεται μακριά από τον τόπο μόνιμης κατοικίας (π.χ. χτίστες της Πυρσόγιαννης, χτενάδες του Πάρνωνα κ.λπ.) και β) τη δημιουργία στον ορεινό οικισμό εργαστηρίων σταθερής και μόνιμης απασχόλησης (δέρματα στην Άμφισσα, μπαρούτι στη Δημητσάνα, νηματοβαφεία στα Αμπελάκια κ.λπ.).

Οι δύο τελευταίες κατηγορίες αποτελούν τη σημαντικότερη εκδοχή δημιουργίας παραγωγικού χώρου στους κόλπους της ελληνικής εθνότητας και αποτελούν το αντίβαρο στη δυσπρόσιτη για τους χριστιανούς πόλη της Οθωμανικής κυριαρχίας.

Διείσδυση στην οθωμανική και ανάδειξη της χριστιανικής πόλης

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει αναφορά σε τρία φαινόμενα τα οποία χωρίς να αναιρούν τις παραπάνω όψεις της δημιουργίας ελληνικού παραγωγικού χώρου, υποδεικνύουν και μια συμπληρωματική σχέση με το φαινόμενο της πόλης, κυριαρχούμενης ή όχι.

Το πρώτο είναι η διείσδυση του ελληνικού στοιχείου στο βασικό αστικό δίκτυο της Αυτοκρατορίας. Στην Κωνσταντινούπολη π.χ. οι χριστιανοί τεχνίτες επαγγελματίες καταφέρνουν να διεισδύουν συνεχώς και να βελτιώνουν, σε κάποιο βαθμό τις θέσεις τους. Οι Χιώτες μεταξουργοί ή οι Ηπειρώτες αρτοποιοί είναι τα πρόχειρα παραδείγματα. Δυσμενέστερη είναι η θέση των Ελλήνων στις μικτές πόλεις όπου με το προχώρημα του 18ου αιώνα, δυναμώνει ο ανταγωνισμός των μουσουλμάνων προς το χριστιανικό στοιχείο με επώδυνες συνέπειες για το δεύτερο. Η Αθήνα στα χρόνια του Βοεβόδα Χ' Αλή, τα Γιάννενα

στα χρόνια του Αλή Πασά δεν είναι οι καταλληλότεροι χώροι για την ανάπτυξη της οικονομικής δράσης των Ελλήνων. Αντίθετα μια τρίτη περίπτωση φαίνεται να είναι ευνοϊκότερη για τους ομοεθνείς μας. Είναι οι ίδιοι οι οικισμοί του ορεινού χώρου που με μια διαδικασία που σχετίζεται με τη βιοτεχνική τους ειδίκευση (και βεβαίως και άλλους γενικότερους όρους) καταφέρνουν να συγκροτηθούν σε αστικούς πυρήνες, ένα είδος παραγωγικού μικρόκοσμου που τείνει να λειτουργήσει σαν πόλη. Ας θυμηθούμε τη Μοσχόπολη, το Μέτσοβο, τα Αμπελάκια, τη Δημητσάνα, ακόμη και οικισμούς του πεδινού χώρου που βρέθηκαν χωρίς πολυάριθμο τουρκικό πληθυσμό ή έντονη διοικητική παρουσία και προσέλκυσαν κατοίκους που, λίγο πολύ, τους απασχόλησαν παραγωγικά όπως η Νάουσα, η Κοζάνη ή το Άργος.

Έτσι βρισκόμαστε σ' ένα κύκλωμα γεωγραφικών οικιστικών σημείων όπου το ελληνικό στοιχείο αποδεσμεύεται από την παραδοσιακή προσκόλληση στην αγροτική δραστηριότητα, αποκτά δεξιότητες και συνείδηση τεχνίτη-παραγωγού και στη συνέχεια πολιτισμική οντότητα και ανάγκες ελευθερίας.

Δεν είναι τυχαίο ότι απ' αυτούς τους χώρους προκύψανε οι πρώτοι «καπετάνιοι» της ελληνικής βιομηχανίας στα μισά του 19ου αιώνα όταν το χαμηλό επίπεδο της κεφαλαικής συσσώρευσης έκανε απαραίτητη την συνύπαρξη στο ίδιο πρόσωπο τεχνικών δεξιοτήτων και επιχειρηματικής πρωτοβουλίας.

Η εμπορική ναυτιλία

Η μελέτη της εμπορικής ναυτιλίας των Ελλήνων υπό την οθωμανική κυριαρχία αποτελεί ένα φωτεινό πεδίο στο γκριζό σκηνικό της ελληνικής ιστοριογραφίας. Βασικά προβλήματά της έχουν ικανοποιητικά μελετηθεί και μερικά έχουν μάλιστα επιλυθεί. Αυτό δεν σημαίνει βεβαίως ότι η έρευνα βρίσκεται χωρίς αντικείμενο αλλά αντιθέτως υποδηλώνει ότι έχουν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις για την πρόσβαση προς συνδεδετότερους προβληματισμούς, δηλαδή οι προϋποθέσεις για διεύρυνση και παραπέρα ανάπτυξη του σημαντικού αυτού ιστοριογεωγραφικού πεδίου.

Έτσι, στη θέση αυτή δεν πρόκειται να ασχοληθούμε με την ελληνική εμπορική ναυτιλία ως συνολική οικονομική δραστηριότητα παρά μόνο με την εννοιολογικά εντελώς περιορισμένη εκδοχή της λειτουργίας της

σαν χώρου οικονομικής παρουσίας και δράσης των Ελλήνων, τόσο από την πλευρά της παροχής υπηρεσιών (μεταφοράς) όσο και από την πλευρά της συγκρότησης της εργατικής δύναμης και της εμπορο-εφοπλιστικής ομάδας. Όπως το υπαινίχθηκα κιόλας παραπάνω, μας ενδιαφέρει εδώ η θαλάσσια απασχόληση σαν συμπληρωματική οικονομική δραστηριότητα των νησιωτικών, και ιδιαίτερα μικρονησιωτικών πληθυσμών, γιατί πιστεύουμε ότι οι πληθυσμοί αυτοί επιδόθηκαν στις θαλάσσιες μεταφορές για να προσποριστούν ένα συμπληρωματικό εισόδημα, όπως ο κόσμος της κτηνοτροφίας επιδόθηκε για τους ίδιους λόγους στις χερσαίες μεταφορές, και γενικότερα οι πληθυσμοί των ορεινών οικισμών επιδόθηκαν στη βιοτεχνία.

Είναι βέβαια αυτονόητο ότι οι θαλάσσιες επικοινωνίες με τη μορφή της σύνδεσης ενός νησιού με τα γύρω του, είναι μια σταθερά που παραμένει αναλλοίωτη από την πρώτη παρουσία του ανθρώπου πάνω στον ελληνικό θαλάσσιο χώρο και προφανώς δεν είναι αυτή η διάσταση των πραγμάτων που μας ενδιαφέρει. Το ίδιο άλλωστε ισχύει και στις ναυτικές επιδόσεις των αρχαίων Ελλήνων που ξεφεύγουν από τους προβληματισμούς του παρόντος σημειώματος.

Στην ιστορία των νεωτέρων χρόνων, ίσως από το όψιμο Βυζάντιο, ένα καινούργιο φαινόμενο έχει παρουσιαστεί στην περιοχή μας, όπως και σ' ολόκληρη τη Μεσόγειο άλλωστε, που σχετίζεται άμεσα με τη συγκρότηση του οικονομικού χώρου των Ελλήνων. Αυτό το φαινόμενο είναι η μετάλλαξη της ναυσιπλοΐας, της τεχνικής ικανότητας των νησιωτών να διαπλέουν τη θάλασσα, σε ναυτιλία, σε οικονομικής δηλαδή σημασίας δραστηριότητα μεταφορών και εμπορίου, όπως την γνωρίζουμε ως σήμερα.

Πράγματι, σε υπολογίσιμες αναλογίες τους δύο τελευταίους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, 17ο και 18ο, έχουμε στον ευρύτερο νησιωτικό χώρο ναυτιλιακές δραστηριότητες που ξεπερνούν τις ανάγκες επικοινωνίας και επιβίωσης των νησιών και συνιστούν φαινόμενο συγκρότησης ενός οικονομικού κλάδου παροχής υπηρεσιών (θαλασσιών μεταφορών) που καλύπτει ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο.

Επειδή βεβαίως το χαμηλό, έως ανύπαρκτο, επίπεδο συσσώρευσης του κεφαλαίου κάνει να μοιάζουν σαν μια ενιαία δραστηριότητα το εμπόριο και οι θαλάσσιες μεταφορές, καμιά φορά μάλιστα και η ναυπηγική, δεν είναι εύκολο να ξεχωρίσει κανείς το τμήμα της εργατικής δύναμης (των πληρωμάτων), από την επιχειρηματική πράξη του εμπό-

ρου-κεφαλαιούχου ή του καπετάνιου-διαχειριστή κ.λπ. Άλλωστε οι συντροφικές μέθοδοι στη ναυτιλία, σταθερές επί αιώνες στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, δείχνουν αυτήν ακριβώς τη διαπλοκή που όχι μόνον σε ιστοριογραφικό επίπεδο αλλά και σε επίπεδο θεωρητικό είναι πηγή παρανοήσεων. Δύσκολο λοιπόν να εντοπίσουμε την «εργασία» στην ναυτιλιακή πρακτική και να την ορίσουμε σαν το κύριο πεδίο παραγωγής υπεραξίας και συνεπώς συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Αν όμως μια τέτοια απόπειρα είναι δύσκολη, αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να εγκαταλείψουμε την προσπάθεια για μια οικονομική και όχι «πατριωτική» προσέγγιση του φαινομένου της εμπορικής ναυτιλίας. Ανατρέχοντας σε κάποιες αφετηριακές στιγμές της, που δεν μπορούμε να τις χρονολογήσουμε μάλιστα με ακρίβεια, θα μπορούσαμε να πούμε, στο πνεύμα πάντα του προβληματισμού αυτού του άρθρου, ότι μέσα στις συνθήκες δημογραφικής ανάκαμψης, στις οποίες αναφερθήκαμε πιο πάνω, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις μιας εξωαγορτικής απασχόλησης, που στην περίπτωση των νησιών είναι φυσικό να εμφανίζεται στη ναυτιλία υπό την ειδικότερη άποψη της παραδοσιακής ναυπηγικής και των μεταφορών.

Οι περιορισμένες δυνατότητες ανάπτυξης της γεωργίας στον μικρονησιωτικό χώρο και η περιορισμένη, ως τις μέρες μας άλλωστε, οικονομική σημασία της αλιείας στις ελληνικές θάλασσες, ωδούσαν το ανθρωπινό δυναμικό που αναζητούσε συμπληρωματικό εισόδημα, προς τη ναυτιλία (δηλαδή προς τις υπηρεσίες), η οποία έτσι κι αλλιώς, είχε μια οικονομική λειτουργικότητα αφού ανταποκρινόταν σε βασικές ανάγκες επικοινωνίας του νησιωτικού κόσμου. Μια λειτουργικότητα που αναδείχθηκε στη συνέχεια σε συγκριτικό πλεονέκτημα για τη νέα αυτή παράμετρο του οικονομικού χώρου των Ελλήνων.

Η επαφή της οικονομικής αυτής δραστηριότητας με την οθωμανική εξουσία δεν είναι ούτε ευθύγραμμη ούτε ανώδυνη.

Από τη στιγμή που εμφανίστηκαν οι πρώτες αναπτυξιακές δυνατότητες της εμπορικής ναυτιλίας άρχισε και η ανάλογη οικονομική πίεση πάνω στους νησιωτικούς πληθυσμούς. Η πίεση αυτή έπαιρνε διπλή μορφή και εμφανιζόταν πρώτον με συνεχή αύξηση της κοινοτικής φορολογίας η οποία επιβάρυνε το σύνολο του πληθυσμού και φυσικά εκείνα τα τμήματα που εμφάνιζαν κάποια οικονομική επιφάνεια και δεύτερον με τη μορφή υποχρεωτικής υπηρεσίας νησιωτών, πληρωμάτων και ναυπηγών, στον Τουρκικό στόλο η οποία επιβάρυνε

οικονομικά πάλι τις κοινότητες και αποδιοργάνωνε την εύθραυστη αγορά εργασίας που πήγαινε να δημιουργηθεί στο νησιωτικό χώρο. Σημαντικές επίσης ήταν οι επιβαρύνσεις για τα διπλώματα ναυσιπλοΐας, ή οι απαγορεύσεις για το μέγεθος και τον εξοπλισμό των πλοίων που μαζί με άλλου τύπου οικονομικές επιβαρύνσεις και διοικητικούς περιορισμούς, ωδούσαν τον κόσμο των θαλασσιών μεταφορών προς αρχαϊκές οικονομικές συμπεριφορές οι οποίες άλλωστε συνόδευσαν την ιστιοφόρο ναυτιλία ως τα τέλη του 19ου αιώνα. Ως αρχαϊκή οικονομική συμπεριφορά η οποία ανάγεται στις αφετηριακές συνθήκες συγκρότησης της εμπορικής ναυτιλίας, χαρακτηρίζω την κάπως τυχαία και συγκυριακή ένταξή της στο σύστημα των Μεσογειακών μεταφορών, κάτι που θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε με κάποια αυστηρότητα, απουσία επιχειρηματικού σχεδίου.

Ωστόσο τρεις ευμενείς συνθήκες, η μία πολιτικής-θεσμικής τάξεως και οι επόμενες δύο οικονομικής, εβοήθησαν τη ναυτιλία να συγκροτηθεί σε οικονομική δύναμη και να αποτελέσει το βασικότερο συντελεστή του οικονομικού χώρου των Ελλήνων και ακολούθως, έναν από τους βασικούς παράγοντες της αναπτυξιακής αναδόμησης της ελληνικής κοινωνίας. Η θεσμικής τάξεως συνθήκη είναι βεβαίως η Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζί (1774) η οποία επέτρεψε στον ελληνικό στόλο να επικαλείται τη Ρωσική προστασία γενικώς, και να εργάζεται ελεύθερα στη Μαύρη Θάλασσα. Η σημασία της Συνθήκης αυτής έχει νομίζω υπερτιμηθεί από την ελληνική αφηγηματική ιστοριογραφία η οποία δεν μπόρεσε να ξεχωρίσει τις θεσμικές από τις οικονομικές προϋποθέσεις ανάπτυξης ενός επιχειρηματικού κλάδου. Αυτό όμως δεν πρέπει να οδηγήσει σε μια συνολική εκμηδένιση της σημασίας της Συνθήκης. Πράγματι, σε ένα κρατικο-κοινωνικό σχηματισμό όπως εκείνος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ούτε η ασφάλεια των προσώπων, ούτε η ασφάλεια των επιχειρήσεών τους είναι δεδομένες. Επομένως κάθε θεσμική προστασία της οικονομικής δράσης των χριστιανών υπηκόων της Πύλης ήταν ένας αναγκαίος όρος ανάπτυξης που δεν πρέπει να υποτιμηθεί.

Η πρόοδος της προεπαναστατικής εμπορικής ναυτιλίας δεν μπορεί όμως να γίνει κατανοητή χωρίς την παρουσία δύο συγκυριακών οικονομικών συντελεστών ήτοι του φαινομένου της αύξησης του όγκου των μεταφορών και, στο τέλος σχεδόν της προεπαναστατικής περιόδου, της παρουσίας των Ναπολεοντείων πολέμων μέσα στους οποίους

παρουσιάστηκε μαζί με την αύξηση των κινδύνων και η αύξηση των κερδών.

Μέσα στον 18ο αιώνα παρατηρείται πράγματι, στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, μια προοδευτική αύξηση της παραγωγής εμπορεύσιμων αγροτικών προϊόντων, κυρίως δημητριακών, τα οποία και μόνον στο επίπεδο των τοπικών μεταφορών θα μπορούσαν να δημιουργήσουν μια σοβαρή ναυτιλιακή κίνηση. Συνέβη όμως κάτι καλύτερο, η προσφορά αυτή συνέπεσε με μία αυξημένη ζήτηση αγροτικών προϊόντων στη Δυτική Ευρώπη πράγμα το οποίο, χωρίς καμμία αμφιβολία, υπήρξε η βασική προϋπόθεση εργασίας του ελληνικού εμπορικού ναυτικού, τόσο από την άποψη του μεταφορικού έργου, όσο και από την άποψη της επιχειρηματικής-εμπορικής πρωτοβουλίας. Τα γεγονότα είναι γνωστά και πρόσδεσή μας δεν είναι μια αναλυτική έκθεση, αλλά η ένταξή τους και μόνο στο σχήμα και το πνεύμα που προτείνει το παρόν άρθρο.

Το ίδιο ισχύει βέβαια και για τους Ναπολεόντειους πολέμους και ιδιαίτερα τον αποκαλούμενο Ηπειρωτικό αποκλεισμό. Και εδώ τα γεγονότα είναι γνωστά και η αναφορά τους γίνεται απλώς για να φανεί ο μεταξύ τους συσχετισμός. Πιστεύω δηλαδή ότι αν τα ριψοκίνδυνα ταξίδια των Υδραϊκών πλοίων που διασπούν τον θαλάσσιο αποκλεισμό της Γαλλίας αποτελούν ένα τίτλο υπερηφάνειας για το προεπαναστατικό ελληνικό ναυτικό, για μας αποτελούν πληροφορία «άλλου τύπου», πληροφορία οικονομικού χαρακτήρα η οποία εκκρεμεί να αξιολογηθεί αναλόγως.

Δεν θα ήταν υπερβολή λοιπόν να πούμε ότι στη συγκυρία των Ναπολεοντείων πολέμων δημιουργήθηκαν τα πρώτα σημαντικά κέρδη στην εμπορική ναυτιλία των Ελλήνων, και στα χρόνια ακριβώς αυτά δημιουργήθηκαν τα βασικά χαρακτηριστικά της όπως τα γνωρίσαμε αμέσως μετά, κατά τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Μέγεθος πλοίων και εξοπλισμός, προσωπικό (καπετάνιοι και ναύτες) με σοβαρές ικανότητες ναυσιπλοΐας και διαχείρισης του πλοίου, εφοπλιστές με οικονομική και κοινωνική επιφάνεια που τους επιτρέπει να πραγματοποιούν επιχειρηματικά σχέδια μεσογειακού μεγέθους, όλα αυτά είναι συνδεδεμένα με κάποιο τρόπο με τους Ναπολεοντείους πολέμους.

Είναι νομίζω προφανές ότι με το εμπορικό ναυτικό, κυρίως στις δεκαετίες του περάσματος από τον 18ο στον 19ο αιώνα, δημιουργείται ένας σταθερός πόλος οικονομικής δράσης των Ελλήνων που αφήνει

πίσω του σε σοβαρή καθυστέρηση τους άλλους εξω-αγροτικούς πόλους που θα μπορούσαν να συνδέσουν ένα δυναμικό οικονομικό χώρο όπως τον φανταζόμαστε στο παρόν άρθρο. Οι χερσαίες συγκοινωνίες παραμένουν σε απερίγραπτη καθυστέρηση, η βιοτεχνία της υπαίθρου, όπου αυτή πήρε κάποιες συζητήσιμες μορφές (Αμπελάκια κ.λπ.), δεν μπόρεσε να ξεπεράσει τα νηπιακά δήματά της, ενώ τα λίγα δημογραφικά περισσεύματα τα απορροφούσε ο αγροτικός χώρος ο οποίος αυτήν ακριβώς την εποχή γίνεται αντικείμενο νέας διαπάλης στο εσωτερικό του κυρίαρχου οθωμανικού στρώματος που εκφράζεται με την εμφάνιση των τοπικών ηγεμόνων και του τσιφλικιού.

Εκκρεμότητες

Η παρούσα διαπραγμάτευση αφήνει ανοικτό για διερεύνηση το θέμα των παραγωγικών δυνατοτήτων της μεταγενέστερης οθωμανικής πόλης και της συμμετοχής των Ελλήνων σ' αυτήν. Πρέπει να διευκρινιστεί πάντως ότι ο κατηγορηματικός χαρακτηρισμός της οθωμανικής πόλης ως αντιπαραγωγικής, με τον οποίο έχει ξεκινήσει η ανάλυσή μου αρχίζει να μην έχει όλη του τη σημασία για τις τελευταίες δεκαετίες πριν από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Με την παρακμή του παλαιού στρατιωτικού συστήματος, με την κρίση του διοικητικού-φορολογικού μηχανισμού, με τις τάσεις προσαρμογής της ηγέτιδας οθωμανικής τάξης σε δυτικά πρότυπα, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις συμβίωσης των εθνο-θρησκευτικών ομάδων στις πόλεις και ένα σύστημα ανοχής εγκαθίσταται που επιτρέπει την ειρηνική και ασφαλή, σε κάποιο βαθμό, συμβίωση των χριστιανών με τους κυριάρχους τους.

Μερικές πόλεις μάλιστα αρχίζουν να παίρνουν ένα χαρακτήρα ολότελα χριστιανικο-ελληνικό στην περίπτωση μας, που μπορεί να πούμε ότι μπαίνουν και αυτές με τις οικονομικές επιδόσεις τους στον «οικονομικό χώρο» των Ελλήνων. Το χριστιανικό Άργος δίπλα στο οθωμανικό Ναύπλιο, η χριστιανική Κοζάνη δίπλα στα οθωμανικά Σέρβια, ως αναφερθούν σαν παραδείγματα-φαινόμενα των νέων καιρών, όπου αρχίζουν να εμφανίζονται οι προϋποθέσεις της οικονομικής και κοινωνικής αλλαγής. Μιας αλλαγής που τη γνώρισαν αργότερα στο ελεύθερο ελληνικό κράτος οι Έλληνες, στα δικά τους εθνικά κράτη οι άλλοι Βαλκανικοί λαοί.